

DAVRIY MATBUOTDA ROSSIYA IMPERIYASI VA SHARQ MAMLAKATLARI SAVDO ALOQALARINING YORITILISHI

Egamberdiyev Abduvahob Abdurasul o‘g‘li

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori

abduvahob2017@mail.ru

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada XIX asr oxiri — XX asr boshlarida Rossiya imperiyasining Qashg‘ar, Mongoliya, G‘arbiy Xitoy va Eron bilan savdo-iqtisodiy aloqalari tarixiy manbalar asosida tahlil qilingan. Tadqiqotda “Turkestanskiy kurer”, “Russkie vedomosti”, “Vestnik finansov”, “Novoe vremya” gazetalari hamda konsullik hisobotlari materiallari asosida Rossiyaning Sharq mamlakatlari bilan savdo siyosati, eksport-import tarkibi, karvon yo‘llari va transport infratuzilmasi o‘rganilgan. Xususan, Chuysk va Buxtarma traktlarining Mongoliya savdosidagi o‘rni, Qashg‘ar bozorining iqtisodiy xususiyatlari, kerosin savdosidagi logistika muammolari hamda Eronning G‘ilon provinsiyasi orqali olib borilgan savdo aloqalari yoritilgan. Shuningdek, barter savdosi, choy va kumush muomalasi, mahalliy hunarmandchilik mahsulotlarining rivojlanishi hamda xalqaro iqtisodiy raqobat masalalari tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari Rossiya imperiyasining Sharqdagi iqtisodiy va geosiyosiy ta‘sirini kuchaytirishda savdo aloqalari muhim o‘rin tutganligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Rossiya imperiyasi, Qashg‘ar, Mongoliya, Eron, savdo aloqalari, karvon yo‘llari, eksport-import, G‘ilon, kerosin savdosi, Kyaxta savdosi.

ABSTRACT

This article analyzes the trade and economic relations of the Russian Empire with Kashgar, Mongolia, Western China, and Iran in the late nineteenth and early twentieth centuries on the basis of historical sources. The study examines Russia’s trade policy with Eastern countries, the structure of exports and imports, caravan routes, and transport infrastructure through materials published in the newspapers *Turkestanskiy Kurer*, *Russkie Vedomosti*, *Vestnik Finansov*, and *Novoe Vremya*, as well as consular reports. Particular attention is paid to the role of the Chuysk and Bukhtarma routes in Mongolian trade, the economic characteristics of the Kashgar market, logistical problems in the kerosene trade, and commercial relations conducted through the Gilan province of Iran. The article also discusses barter trade, the circulation of tea and silver, the development of local handicraft production, and issues of international economic competition. The findings demonstrate that trade relations played a significant role in strengthening the economic and geopolitical influence of the Russian Empire in the East.

Keywords: *Russian Empire, Kashgar, Mongolia, Iran, trade relations, caravan routes, export-import, Gilan, kerosene trade, Kyakhta trade.*

KIRISH

XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyo, G‘arbiy Xitoy, Mongoliya hamda Eron bilan iqtisodiy va savdo aloqalari sezilarli darajada kengaydi. Bu jarayon Rossiyaning geosiyosiy manfaatlarini, transport kommunikatsiyalarining rivojlanishi va mintaqaviy bozorlarga kirib borish siyosati bilan chambarchas bog‘liq edi. Ayniqsa, Qashg‘ar, G‘arbiy Mongoliya va Eronning shimoliy hududlari Rossiya tashqi savdosining muhim yo‘nalishlariga aylandi.

Mazkur tadqiqotda XIX asr oxiri – XX asr boshlarida rus matbuoti va konsullik materiallarida yoritilgan savdo aloqalari tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi Rossiya imperiyasining Qashg‘ar, Mongoliya va Eron bilan savdo munosabatlari, transport yo‘llari, eksport-import tarkibi hamda iqtisodiy siyosatini tarixiy manbalar asosida o‘rganishdan iborat.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot tarixiy-komparativ, tahliliy va manbashunoslik usullariga asoslandi. Asosiy manbalar sifatida XIX asr oxiri va XX asr boshlarida chop etilgan “Turkestanskiy kurer”, “Russkie vedomosti”, “Vestnik finansov”, “Novoe vremya” gazetalari hamda “Sbornik konsulskix doneseniy” materiallari o‘rganildi. Shuningdek, podpolkovnik Pevsov, M.A. Xludov va boshqa sayohatchilar hamda savdo vakillarining kuzatuvlari tahlil qilindi.

Tadqiqot davomida savdo statistikasi, eksport-import hajmi, transport infratuzilmasi, karvon yo‘llari va mintaqaviy iqtisodiy vaziyatga oid ma’lumotlar qiyosiy ravishda o‘rganildi.

NATIJALAR

Tahlillar XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida Rossiya imperiyasining Mongoliya, Qashg‘ar, G‘arbiy Xitoy va Eron bilan olib borgan savdo aloqalari sezilarli darajada kengayganligini ko‘rsatadi. Savdo munosabatlari asosan transport yo‘llari, karvon savdosi, xomashyo ayirboshlash va strategik hududlarda iqtisodiy ta’sirni kuchaytirish orqali rivojlangan.

Podpolkovnik Pevsovning 1878-1879 yillardagi Mongoliya va Ichki Xitoyga qilgan safari davomida G‘arbiy Sibirdan Mongoliyaga olib boruvchi ikki asosiy savdo yo‘li – Chuysk va Buxtarma traktlari batafsil tasvirlangan. Ushbu yo‘llar Rossiyaning Mongoliya bilan savdo aloqalarida muhim transport arteriyalari bo‘lib xizmat qilgan. Ayniqsa, Chuysk trakti asosiy savdo yuklari harakatlanadigan yo‘l sifatida ajralib turgan. Muallif

yo‘lning tabiiy-geografik sharoiti, transport qatnovining murakkabligi, tog‘li hududlar, karvonlarning harakati va tashish xizmatlari narxlariga alohida e‘tibor qaratgan¹.

Mongoliyada rus savdogarlari har yili taxminan 380-400 ming rubl miqdorida savdo amalga oshirgan. Savdo markazlari sifatida Kobdo va Ulyasutay shaharlari muhim o‘rin egallagan bo‘lib, rus savdogarlari bu yerda do‘konlarga ega bo‘lgan va uluslarga maxsus sotuvchilar yuborgan. Rossiyadan Mongoliyaga asosan temir, mis, baxmal matolar, poyabzal, teri mahsulotlari va boshqa sanoat tovarlari olib kirilgan. Evaziga esa qo‘y, tuya, jun, sug‘ur terisi va boshqa xomashyolar barter asosida olingan.

Rus savdogarlari tomonidan kumush sotib olish hajmi 1870-yillarning oxiriga kelib kamaygan bo‘lib, ular yiliga 7800-10000 rubl miqdorida kumush xarid qilgan. Ayniqsa, Kobdo va Ulyasutay hududlarida dunganlar qo‘zg‘oloni davrida Xitoy askarlari ko‘p bo‘lgan paytda kumush savdosi faolroq bo‘lgan. Mongollar orasida esa kumush kam uchragan va uning sifati ham past bo‘lgan. Mahalliy aholi mahsulotlarini asosan xitoyliklardan choy, mato va boshqa tovarlarga almashtirgan.

Rossiya savdogarlari Mongoliyada o‘z mahsulotlarini chorva mollari – yirik shoxli qoramol, ot va qo‘ylar hamda sug‘ur terisiga ayirboshlagan. Jumladan, 1877 yilda 400 ming dona sug‘ur terisi Rossiyaga olib chiqilgan. Biroq 1877-1878 yillarda Irbit yarmarkasida sug‘ur terisi narxining keskin tushib ketishi savdogarlarning zarar ko‘rishiga sabab bo‘lgan.

Muallif rus mahsulotlarining bozordagi raqobatbardoshligini ham tahlil qiladi. Ayniqsa, manufaktura mahsulotlari savdosida rus tovarlari Xitoy va Angliya mahsulotlari bilan to‘liq raqobatlasha olmaganligi qayd etiladi.

“Turkestanskiy kurer” gazetasida chop etilgan “Qashg‘ar va Eron bilan savdo aloqalarimiz”² maqolasida Rossiya Tashqi ishlar vazirligi tomonidan 1908 yilda nashr etilgan “Sbornik konsulskix doneseniye” ma‘lumotlari asosida Qashg‘ar va Eron bilan savdo aloqalari yoritilgan. Unda Rossiyaning Qashg‘ar bilan savdosida eksport-import muvozanati deyarli bir xil saqlangan bo‘lsa-da, eksport hajmi xomashyo va mahalliy sanoat mahsulotlari hisobiga oshgani, import esa qisqargani qayd etiladi.

Qashg‘ardan Rossiyaga paxta, jun, charm buyumlari, to‘qimachilik mahsulotlari, quritilgan mevalar, yong‘oq va boshqa qishloq xo‘jaligi mahsulotlari olib chiqilgan. Jumladan, 1904 yilda 500 ming rubl miqdorida jun mahsulotlari sotib olingan bo‘lsa, 1906 yilga kelib bu ko‘rsatkich 800 ming rublga yetgan. Paxta mahsulotlari savdosi esa aksincha kamaygan: 1904 yilda 2300 rubl miqdorida paxta mahsulotlari xarid qilingan bo‘lsa, 1906 yilda bu ko‘rsatkich 1800 rublni tashkil etgan. Bu holat Qashg‘arda paxtachilikning qisqarishi bilan izohlangan.

¹ Наша торговля в Западном Китае. Из отчета подполковника генерального штаба Певцова о путешествии в Монголию и внутренний Китай в 1878—1879 годах // Восточное обозрение. – 1884. - №4.

² Илд. Наша торговля с Кашгаром и Персией // Туркестанский курьер. – 1909. - №2.

Rossiyadan Qashg‘arga asosan tekstil mahsulotlari, metall buyumlar, shakar va kerosin olib kirilgan. Moskva va Lodza to‘qimachilik fabrikalarida ishlab chiqarilgan paxta matolari 1904 yilda 1 million 960 ming rubl, 1905 yilda 2 million rubl va 1906 yilda 1 million 447 ming rubl miqdorida sotilgan³. Keyinchalik bu mahsulotlar savdosining kamayishi Qashg‘arda mahalliy hunarmandchilik va to‘qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarishining rivojlanishi bilan bog‘langan.

Shuningdek, Samarqand, Buxoro va Xo‘jand hunarmandlari tomonidan ishlab chiqarilgan ipak matolar Qashg‘arda muvaffaqiyatli sotilgan va Hindistondan olib kelingan mahsulotlarga raqobatchi bo‘la olgan.

Eron bilan savdo aloqalarida G‘ilon provinsiyasi alohida o‘rin tutgan. 1906-1907 yillarda G‘ilon bojxonasi orqali 14 million 117 ming rubl miqdorida mahsulot olib kirilgan bo‘lib, uning 96 foizi Rossiyaga tegishli bo‘lgan. Shu davrda eksport hajmi ham 14 million rublni tashkil etgan. Eksport tarkibida g‘alla, ipak, paxta, mayiz, charm va turli mevalar muhim o‘rin egallagan⁴.

Rossiya kompaniyalari Eronda sanoat va xomashyo yetishtirish sohasida ham faoliyat yuritgan. Jumladan, 1900 yildan boshlab kanop va jut yetishtirish yo‘lga qo‘yilib, undan mustahkam va suvda chirimaydigan arqonlar ishlab chiqarilgan.

Sankt-Peterburgdagi Kashg‘ar elchisining 1873 yil 11 iyulda Rossiyaga kelishi va 23 iyul kuni Rossiya imperatori huzurida qabul qilinishi ikki tomonlama diplomatik va savdo aloqalarining rivojlanayotganligini ko‘rsatadi. Maqolalarda Qashg‘ar bozorining Toshkent, Buxoro va Qo‘qon bozorlariga nisbatan kichikligi aholi qashshoqligi va eksport mahsulotlarining kamligi bilan izohlanadi⁵.

Qashg‘arning asosiy eksport mahsulotlari ipak, sarnak⁶, mashrup, darai⁷, gilam, qo‘y terisi, qimmatbaho toshlar, oltin va kumush bo‘lgan. Import mahsulotlari sifatida esa qand, choy, matolar va Rossiya sanoat mahsulotlari alohida qayd etilgan.

Maqolalarda transport yo‘llari va karvon savdosi haqida ham batafsil ma’lumot beriladi. Savdo aloqalarining asosiy muammolari sifatida mahalliy aholining past to‘lov qobiliyati, almashuv savdosining ustunligi va transport infratuzilmasining rivojlanmaganligi ko‘rsatilgan.

Qashg‘ar bozorida ingliz manufaktura mahsulotlari kam uchragan bo‘lsa-da, Tibet, Kashmir va Hindistondan choy, bo‘yoq, doka va turli dorilar afg‘on savdogarlari hamda Makkadan qaytayotgan hojilar orqali olib kelingan. Afg‘on savdogarlari esa Qashg‘ardan oltin, kumush, ipak, qimmatbaho toshlar va nasha olib ketgan.

³ Илд. Наша торговля с Кашгаром и Персией // Туркестанский курьер. – 1909. - №2.

⁴ O‘sha manba.

⁵ O‘sha manba.

⁶ Sarnak – ipak iplar chuvagandan so‘ng ortgan qoldiq.

⁷ Darai – yarim ipak mato.

Yettishaharning boshqa bozorlariga nisbatan Qashg‘ar bozori yaxshi rivojlangan bo‘lib, Xo‘ton, Yorkent, Oqsuv, Uchturfon va Ko‘naturfondan mahsulotlar aynan shu bozorga olib kelingan.

M.A. Xludov⁸ning 1868 yilgi safar taassurotlarida Verniydan Isiqko‘l havzasi va Qashg‘arga olib boruvchi yo‘llarning nihoyatda murakkabligi tasvirlangan⁹. Qalin qor, muzli dovonlar, oziq-ovqat tanqisligi, tuyalar uchun og‘ir sharoit, yo‘lboshchilarning yo‘qolib qolishi va dashtdagi yong‘in xavfi karvonlar faoliyatiga jiddiy xavf tug‘dirgan. Shuningdek, Qashg‘ar chegaralaridagi siyosiy keskinlik tufayli qirg‘iz qo‘riqchilari bilan bog‘liq muammolar yuzaga kelgan¹⁰.

“Vestnik finansov” va “Torgovo-promyshlennaya gazeta” nashrlarida Rossiya kerosini savdosidagi logistika muammolari tanqid qilingan. Kerosinning 5 pudlik idishlarda tashilishi uning isrof bo‘lishi, ifloslanishi va narxining tushib ketishiga sabab bo‘lgan. Shu bois Xitoy tajribasi asosida 1 pudlik idishlardan foydalanish taklif etilgan.

T.Morozovning Qashg‘arga uyushtirgan savdo ekspeditsiyasi haqidagi ma‘lumotlar Yoqubbek ma‘muriyatining rus savdogarlariga nisbatan ijobiy munosabatda bo‘lganligini ko‘rsatadi¹¹. Qashg‘ar ma‘muriyati rus karvonlariga bepul turar joy, oziq-ovqat va xavfsizlik ta‘minlab bergan hamda ehtimoliy moliyaviy zararlarni qoplash choralarini ko‘rgan.

“Novoe vremya” gazetasidagi “G‘arbiy Xitoy chegarasidan” maqolasida Rossiya va G‘arbiy Xitoy o‘rtasidagi savdo aloqalari tahlil qilingan. Muallif Kyaxta orqali choy savdosining kamayishi va dengiz savdosining ortishi bilan savdo tizimi o‘zgarganligini ta’kidlaydi. 1883 yilda Kyaxta orqali 350 ming pud bayxa choyi va 563 ming pud taxtachoy olib o‘tilgan bo‘lib, buning uchun 14-15 million rubl to‘langan. Ushbu mablag‘ning faqat oltidan bir qismi Rossiya mahsulotlari bilan qoplangan, qolgan qismi esa kumush va oltin hisobiga to‘langan¹².

Dunganlar qo‘zg‘oloniga qadar G‘ulja va Chuguchak butun qozoq cho‘llarini choy bilan ta‘minlagan. 1884 yilda G‘arbiy Xitoyga Rossiya sanoat mahsulotlari va chorvachilik mahsulotlari olib kirilgan, Xitoydan esa paxta matolari, idish-tovoq va boshqa tovarlar olib chiqilgan.

Kyaxtalik savdogarlar Yettisuvga 37 ming pud choy olib kelgan va bu savdo hajmi 1,5 million rublni tashkil etgan. Choy Verniy orqali Turkiston o‘lkasiga tarqatilgan. Rossiyadan olib kirilgan kumush Xitoy provinsiyalarida ish haqi to‘lash vositasi sifatida

⁸ Mixail Aleksandrovich Xludov (1843 — 31 may 1885) — rus harbiysi, tadbirkor, homiy. Fabrikant-millioner Aleksey Xludovning uchinchi o‘g‘li. O‘rta Osiyoni bosib olish harbiy harakatlari ishtirokchisi. “Russkie vedomosti” gazetasida Turkiston haqida bir nechta maqolasi chop etilgan.

⁹ От Верного До Кашгара. (Из путевых записок М. А. Хлудова) // Русские ведомости. — 1870. - №5, 193, 194.

¹⁰ O‘sha manba.

¹¹ Русский торговый караван в Кашгаре // Туркестанский сборник. Том 72. — С.141-142.

¹² А.П. С западно китайской границы // Новое время. — 1885. — №263.

ishlatilgan. Xitoydagi moliyaviy inqiroz esa chegara hududlarida iqtisodiy beqarorlikni yuzaga keltirgan¹³.

1884 yilda Rossiya choyi G‘uljaga Jarkent orqali 80 ming rubl miqdorida olib kirilgan. Biroq Xitoy hukumati mahalliy ishlab chiqaruvchilarni himoya qilish maqsadida ayrim savdo cheklovlarini joriy qilgan.

MUHOKAMA

Tahlil qilingan tarixiy manbalar Rossiya imperiyasining XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Sharq mamlakatlari bilan iqtisodiy aloqalarni kuchaytirishga qaratilgan uzoq muddatli strategik siyosatini aks ettiradi. Rossiya uchun Qashg‘ar, Mongoliya, G‘arbiy Xitoy va Eron nafaqat savdo bozorlari, balki geosiyosiy jihatdan muhim hududlar hisoblangan. Shu sababli savdo aloqalari transport tizimi, diplomatik munosabatlar, chegara xavfsizligi va mintaqaviy siyosiy jarayonlar bilan uzviy bog‘liq holda rivojlangan.

Podpolkovnik Pevsovning Mongoliya va Ichki Xitoy bo‘yicha kuzatuvlari Rossiya savdosining asosiy muammolaridan biri transport infratuzilmasining sust rivojlanganligi bo‘lganligini ko‘rsatadi¹⁴. Chuysk va Buxtarma traktlari Rossiyaning Mongoliya bilan savdo aloqalarida muhim rol o‘ynagan bo‘lsa-da, tabiiy-geografik sharoitlar savdo samaradorligini pasaytirgan. Tog‘li hududlar, mavsumiy qiyinchiliklar, uzoq masofalar va yuk tashish xarajatlarining yuqoriligi Rossiya savdogarlarining iqtisodiy faoliyatiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatgan. Shu bilan birga, maqolalarda yo‘llarni yaxshilash, transport xizmatlarini rivojlantirish va savdo logistikasini modernizatsiya qilish zarurati alohida ta‘kidlangan. Bu holat Rossiya imperiyasi Sharq bilan savdo aloqalarini kengaytirish uchun infratuzilmaviy masalalarga ham katta e‘tibor qaratganligini ko‘rsatadi.

Mongoliyadagi savdo tizimi ko‘proq barter almashinuviga asoslanganligi bilan ajralib turgan. Bu hududda pul muomalasining zaifligi va kumushning yetishmasligi savdo munosabatlarining o‘ziga xos shakllanishiga sabab bo‘lgan. Mahalliy aholi o‘z mahsulotlarini xitoyliklardan choy, mato va boshqa iste‘mol tovarlariga almashtirgan bo‘lsa, rus savdogarlari chorva mollari, jun va sug‘ur terisini asosiy ayirboshlash vositasi sifatida qabul qilgan. Ayniqsa, sug‘ur terisi savdosining keng ko‘lamda rivojlanganligi Rossiya sanoatining xomashyo bazasiga bo‘lgan ehtiyojini ko‘rsatadi. 1877 yilda 400 ming dona sug‘ur terisi olib ketilganligi bu savdoning naqadar yirik hajmga ega bo‘lganini tasdiqlaydi¹⁵.

Biroq Irbit yarmarkasida sug‘ur terisi narxining tushib ketishi Rossiya savdogarlarining xalqaro bozor kon‘yunkturasiga qaramligini ko‘rsatadi. Bu holat Sharq

¹³ O‘sha manba.

¹⁴ Наша торговля в Западном Китае. Из отчета подполковника генерального штаба Певцова о путешествии в Монголию и внутренний Китай в 1878—1879 годах // Восточное обозрение. – 1884. - №4.

¹⁵ O‘sha manba.

bilan olib borilgan savdo aloqalari katta foyda keltirgan bo‘lsa-da, uning iqtisodiy xavf va tavakkalchiliklardan xoli bo‘lmaganligini ko‘rsatadi.

Manbalarda rus mahsulotlarining raqobatbardoshligi masalasi ham muhim o‘rin egallaydi. Ayniqsa, manufaktura mahsulotlari savdosida Rossiya mahsulotlari Xitoy va Angliya tovarlari bilan to‘liq raqobatlasha olmaganligi qayd etiladi. Bu Rossiya sanoati mahsulotlarining sifat, narx yoki assortiment jihatidan xalqaro bozordagi ayrim kamchiliklarini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, Rossiya metall buyumlari, teri mahsulotlari va ayrim tekstil tovarlari Mongoliya hamda Qashg‘ar bozorlarida barqaror talabga ega bo‘lgan.

Qashg‘ar bilan savdo aloqalari Rossiya imperiyasining Sharqiy Turkistondagi iqtisodiy ta‘sirini kuchaytirishga qaratilgan siyosatining muhim qismi bo‘lgan. Qashg‘arning geografik joylashuvi uni Markaziy Osiyo, Hindiston, Tibet va Xitoyni bog‘lovchi muhim savdo markaziga aylantirgan. Shu sababli Rossiya savdogarlari bu hududni strategik iqtisodiy hudud sifatida ko‘rgan.

Biroq maqolalarda Qashg‘ar bozori Toshkent, Buxoro yoki Qo‘qon bozorlariga nisbatan ancha kichik bo‘lganligi qayd etiladi. Bu holat aholi qashshoqligi, ishlab chiqarish hajmining cheklanganligi va eksport mahsulotlarining kamligi bilan izohlanadi. Mahalliy aholining to‘lov qobiliyatining pastligi savdo hajmiga bevosita ta‘sir qilgan. Shu sababli Qashg‘arda almashuv savdosi uzoq vaqt davomida ustun bo‘lib qolgan.

Qashg‘ar eksportida ipak, gilam, qo‘y terisi, qimmatbaho toshlar, oltin va kumush kabi mahsulotlarning mavjudligi hududning hunarmandchilik va tabiiy resurslarga boy bo‘lganligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, eksport hajmining nisbatan kichikligi Qashg‘ar iqtisodiyotining cheklangan ichki imkoniyatlarga ega bo‘lganligini ko‘rsatadi¹⁶.

Rossiyadan olib kirilgan tekstil mahsulotlari, shakar, metall buyumlar va kerosin uzoq vaqt davomida Qashg‘ar bozorida muhim o‘rin egallagan. Biroq keyinchalik mahalliy hunarmandchilikning rivojlanishi Rossiya mahsulotlari savdosiga ta‘sir ko‘rsatgan. Ayniqsa, Samarqand, Buxoro va Xo‘jand ipak matolarining Hindiston mahsulotlari bilan muvaffaqiyatli raqobatlasha olgani mintaqaviy ishlab chiqarish markazlarining iqtisodiy ahamiyati yuqori bo‘lganligini ko‘rsatadi¹⁷.

Qashg‘ar bozorida ingliz manufaktura mahsulotlarining kam uchrashi Rossiya uchun ma‘lum iqtisodiy ustunlik yaratgan. Biroq Hindiston, Tibet va Kashmir orqali kirib kelayotgan mahsulotlar savdo raqobatining murakkabligini ko‘rsatadi. Afg‘on savdogarlari va hojilar tomonidan olib kelingan choy, doka, dorilar va boshqa mahsulotlar Qashg‘arning xalqaro tranzit savdo markazi sifatidagi rolini kuchaytirgan.

¹⁶ И.П. Несколько слов о настоящем положении торговли в Кашгаре // Русский мир. – 1872. - №193.

¹⁷ O‘sha manba.

M.A. Xludovning safar xotiralari Sharq bilan savdo aloqalarining faqat iqtisodiy emas, balki katta jismoniy va siyosiy xavf bilan bog‘liq bo‘lganligini ko‘rsatadi. Yo‘llardagi qalin qor, muzli ko‘llar, dovonlar, oziq-ovqat tanqisligi va tuyalar uchun og‘ir sharoit karvon savdosining naqadar murakkab bo‘lganligini tasdiqlaydi. Bundan tashqari, qirg‘iz qo‘riqchilari va mahalliy hokimiyat bilan bog‘liq ehtiyotkor munosabatlar Qashg‘ar chegaralaridagi siyosiy keskinlikni aks ettiradi¹⁸.

Rossiya kerosini savdosi bilan bog‘liq logistika muammolari ham manbalarda keng yoritilgan. Kerosinning 5 pudlik katta idishlarda tashilishi uning isrof bo‘lishi va ifloslanishiga sabab bo‘lgan. Natijada mahsulotning bozordagi narxi tushib ketgan va savdogarlar zarar ko‘rgan. Bu holat Rossiya savdo tizimida texnik va logistika masalalariga yetarli darajada e‘tibor qaratilmaganligini ko‘rsatadi. Xitoy tajribasi asosida 1 pudlik idishlardan foydalanish taklifining ilgari surilishi esa mahalliy bozor ehtiyojlariga moslashish zarurati mavjud bo‘lganligini ko‘rsatadi.

T.Morozov ekspeditsiyasi haqidagi ma‘lumotlar Rossiya savdogarlari va Yoqubbek ma‘muriyati o‘rtasidagi hamkorlik aloqalarini ko‘rsatadi. Qashg‘ar ma‘muriyatining rus karvonlariga bepul turar joy, oziq-ovqat va xavfsizlik bilan yordam berishi savdo aloqalarini rivojlantirishdan mahalliy hukmdorlar ham manfaatdor bo‘lganligini anglatadi. Bu Rossiyaning iqtisodiy ta‘siri ayrim hollarda diplomatik vositalar orqali mustahkamlanganligini ko‘rsatadi¹⁹.

Eron bilan savdo aloqalari Rossiya imperiyasining janubiy yo‘nalishdagi iqtisodiy strategiyasida muhim o‘rin tutgan. Ayniqsa, G‘ilon provinsiyasi orqali amalga oshirilgan savdo Rossiyaning Eron iqtisodiyotidagi ta‘sirini kuchaytirgan. G‘ilon bojxonasi orqali olib kirilgan mahsulotlarning 96 foizi Rossiyaga tegishli bo‘lganligi Rossiya kapitalining mintaqadagi ustun mavqeini ko‘rsatadi.

Rossiya kompaniyalarining Eronda kanop va jut yetishtirish bilan shug‘ullanishi imperiyaning faqat tayyor mahsulot eksporti bilan cheklanmaganligini ko‘rsatadi. Rossiya iqtisodiy siyosati xomashyo bazasini nazorat qilish va qayta ishlash jarayonlarini ham qamrab olgan. Bu esa Rossiyaning Eron iqtisodiyotiga chuqurroq kirib borishga intilganligini anglatadi²⁰.

Umuman olganda, tahlil qilingan gazeta maqolalari, konsullik hisobotlari va sayohat xotiralari Rossiya imperiyasining Sharq mamlakatlari bilan savdo aloqalari murakkab iqtisodiy, siyosiy va logistika tizimiga ega bo‘lganligini ko‘rsatadi. Ushbu aloqalar orqali Rossiya yangi bozorlarga kirishga, xomashyo resurslarini qo‘lga kiritishga va mintaqadagi geosiyosiy ta‘sirini kuchaytirishga intilgan.

¹⁸ От Верного До Кашгара. (Из путевых записок М. А. Хлудова) // Русские ведомости. – 1870. - №5, 193, 194.

¹⁹ Русский торговый караван в Кашгаре // Туркестанский сборник. Том 72. – С.141-142.

²⁰ Илд. Наша торговля с Кашгаром и Персией // Туркестанский курьер. – 1909. - №2.

XULOSA

XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida Rossiya imperiyasining Qashg‘ar, Mongoliya, G‘arbiy Xitoy hamda Eron bilan savdo aloqalari imperiyaning Sharqdagi iqtisodiy va siyosiy ta‘sirini kuchaytirishda muhim vositalardan biri bo‘lib xizmat qilgan. Tadqiqot natijalari Rossiyaning ushbu hududlarda savdo aloqalarini kengaytirish orqali yangi bozorlarga chiqishga, xomashyo bazasini mustahkamlashga va mintaqaviy iqtisodiy ustunlikni qo‘lga kiritishga intilganligini ko‘rsatadi.

Mongoliya bilan savdo aloqalarida Chuysk va Buxtarma traktlari muhim strategik transport yo‘llari bo‘lib xizmat qilgan. Kobdo va Ulyasutay kabi markazlarda rus savdogarlarining doimiy savdo faoliyati Rossiyaning hududdagi iqtisodiy ta‘siri mustahkamlanganligini ko‘rsatadi. Rossiyadan sanoat mahsulotlari olib kirilib, evaziga jun, chorva mollari, sug‘ur terisi va boshqa xomashyolar barter usulida olingan. Bu holat Mongoliya iqtisodiyotida natural xo‘jalik va almashuv savdosi ustun bo‘lganligini tasdiqlaydi.

Qashg‘ar bilan savdo aloqalari Rossiyaning Sharqiy Turkistondagi iqtisodiy siyosatida muhim o‘rin tutgan. Rossiyadan tekstil mahsulotlari, metall buyumlar, shakar va kerosin eksport qilingan bo‘lsa, Qashg‘ardan jun, paxta, charm buyumlari, ipak, quritilgan mevalar va boshqa xomashyolar olib chiqilgan. Qashg‘arda mahalliy hunarmandchilikning rivojlanishi Rossiya tekstil mahsulotlariga bo‘lgan talabning pasayishiga olib kelgan bo‘lsa-da, Rossiya mahsulotlari uzoq vaqt davomida bozorda muhim mavqeni saqlab qolgan.

Tadqiqot davomida karvon yo‘llari va transport tizimining savdo aloqalaridagi hal qiluvchi ahamiyati aniqlandi. Tog‘li hududlar, muzli dovonlar, qalin qor, oziq-ovqat tanqisligi va siyosiy xavfsizlik bilan bog‘liq muammolar savdo ekspeditsiyalarining asosiy to‘siqlaridan biri bo‘lgan. Shuningdek, logistika tizimidagi kamchiliklar, jumladan, kerosin tashishdagi noqulay idishlardan foydalanish savdo samaradorligiga salbiy ta‘sir ko‘rsatgan.

Eron bilan savdo aloqalarida G‘ilon provinsiyasi Rossiya uchun muhim iqtisodiy markaz vazifasini bajargan. Rossiya kompaniyalarining xomashyo yetishtirish va qayta ishlash faoliyatida qatnashishi Rossiya iqtisodiy ekspansiyasining yanada chuqurlashganligini ko‘rsatadi. G‘ilon orqali amalga oshirilgan savdo hajmining yuqoriligi Rossiyaning Eron bozoridagi iqtisodiy ustunligini tasdiqlaydi.

Rossiya va G‘arbiy Xitoy o‘rtasidagi choy savdosi, ayniqsa Kyaxta orqali olib borilgan savdo, xalqaro iqtisodiy aloqalarning muhim tarkibiy qismi bo‘lgan. Kumush va oltinning asosiy to‘lov vositasi sifatida ishlatilishi mintaqadagi moliyaviy tizimning o‘ziga xos xususiyatlarini namoyon etadi. Shu bilan birga, dunganlar qo‘zg‘oloni, Xitoydagi

moliyaviy inqiroz va mahalliy siyosiy beqarorlik savdo aloqalarining rivojlanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan.

Tahlil qilingan gazeta maqolalari, konsullik materiallari va sayohat xotiralari Rossiya imperiyasining Sharq mamlakatlari bilan iqtisodiy munosabatlarini o‘rganishda muhim tarixiy manba hisoblanadi. Ushbu manbalar savdo hajmi, transport yo‘llari, eksport-import tarkibi, mahalliy bozorlarning xususiyatlari va xalqaro iqtisodiy raqobat haqida qimmatli ma’lumotlarni o‘zida mujassamlashtirgan.

Shunday qilib, Rossiya imperiyasining Qashg‘ar, Mongoliya, G‘arbiy Xitoy va Eron bilan savdo aloqalari nafaqat iqtisodiy, balki siyosiy va strategik ahamiyatga ham ega bo‘lib, imperiyaning Sharqdagi geoiqtisodiy siyosatini shakllantirishda muhim rol o‘ynagan.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. А.П. С западно китайской границы // Новое время. – 1885. – №263.
2. И.П. Несколько слов о настоящем положении торговли в Кашгаре // Русский мир. – 1872. - №193.
3. Илд. Наша торговля с Кашгаром и Персией // Туркестанский курьер. – 1909. - №2.
4. Наша торговля в Западном Китае. Из отчета подполковника генерального штаба Певцова о путешествии в Монголию и внутренний Китай в 1878-1879 годах // Восточное обозрение. – 1884. - №4.
5. От Верного До Кашгара. (Из путевых записок М. А. Хлудова) // Русские ведомости. – 1870. - № 5, 193, 194.
6. Русский торговый караван в Кашгаре // Туркестанский сборник. Том 72. – С.141-142.